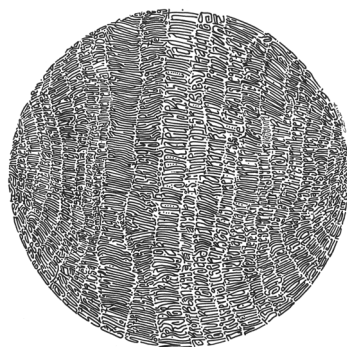

SZABÓ ÁDÁM

A TERVING TÖRVÉNYSZÖVEG KORA ERDÉLYBEN

Erdély területén régészeti-történelmi szempontból a római kort a népvándorlás kora váltotta fel, amelynek első hosszabb szakasza a gótokhoz kötődik. A betelepedett gót nemzetségek az erdélyi évszázad alatt önálló néppé formálódtak. Közösségüket kezdetben összefoglalóan tervingnek, később vizigótnak hívták. Elmélyült és többrétű, folyamatos kapcsolatot ápoltak a Római Birodalommal, főleg annak keleti részével, megismerkedtek a kereszténységgel, s 4. századra már saját bibliafordítással is rendelkeztek. Erdélyből való menekülésüket követően nyugat felé fordultak. Ők voltak Róma első kifosztói 410-ben, majd a mai Délnyugat-Franciaország és Spanyolország területén alapítottak államot, amely a 8. századig, az arab hódításig állt fenn. Részt vettek a korszak nagy történelmi eseményeiben. Ezek között főszereplői voltak a korszakfordító, Valens császár vezette római hadsereg ellen vívott hadrianopolisi csatának (378), és részt vettek a legendás catalaunumi ütközetben is (451), amelyben Attila ellen harcoltak. A királyaik által kiadott két törvénykönyv közül az egyik a korai germán jogrendszer forrása, a másik a római jog forrása. Az Erdély területén formálódott nép történelmi teljesítménye kiemelkedő a római korból ismert, ún. barbár népek között. Az alábbiakban csak az Erdély területét érintő történetük néhány különleges aspektusával foglalkozunk.

Jelen áttekintés a Veress Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete* második kiadása számára írt fejezetrészen alapul.

Az egész népre kiterjedő hatáskörű iudex, azaz bíra méltósága csak a gótok őshazájában az északi vagy skandináviai premonarchikus germán társadalmak keretében létező törvénymondó tisztségének (német szakirodalomban: „Gesetzsgager, Gesetzesprecher”; angol szakirodalomban: „law speaker”) felelhet meg.

Dáciából Gothia

■ Az először Tacitus által a Kr. u. 1. század végén említett gótok Skandináviából vándoroltak ki, és a 3. századra a Római Birodalom szomszédságába jutottak.¹

A Római Birodalomba betörő összgot haderőt 269-ben Naissusnál (Niš/SRB) legyőzte a II. Claudius császár (268–270) vezette római hadsereg.² A vereséget követően a tervingek szövetsége (*Tervingi*³ – ’erdei emberek’; később nyugati, illetve vízi-gótok) elvált rokonaiktól, a greutungok szövetségétől (*Grautunges* később keleti, illetve osztrogótok), s a későbbiekben a két törzs, illetve nép története egymástól függetlenül folytatódott.

A 270-ben trónra lépett Aurelianus (270–275) uralkodásának kezdetén folytatódott a római–gót háború, amelyet a különböző gót szövetségekkel szemben a Római Birodalom ismételten győzelemmel zárt. 271-et követően a nyugati gót szövetség tagjai, összefoglalóan tervingek, betelepültek a Római Birodalom által éppen kiürített Dácia provincia erdélyi területére is. Honfoglalásukat követően új birtokukban fokozatosan erősödtek meg. Legyőzték a területre még beköltözni akaró további germán törzseket, illetve a Római Birodalommal is több háborút vívtak 274–302 között, amíg a politikai egyensúly kialakult. A 270-es évek elejétől fogva tehát nagyobb fennhatósági terület keretében az erdélyi régiót is ők birtokolták. Bár közvetlen és pontos forrás nincs rá, valószínű, hogy 271-ben a Római Birodalommal kötött egyezménynek megfelelően telepedtek a kiürített dáciai területre. Kétséges, hogy a naissusi és azt követő csatavesztéseket követően Aurelianus császár és utódai akarata ellenére vették birtokba a korábbi római provincia területét, és váltak a Római Birodalom közvetlen szomszédaivá.⁴

A Római Birodalommal közös határukat *ripa Gothicának* nevezték. A *ripa* vízi határt jelent, s az egykori Dácia provincia területéből kiindulva ez inkább a Dunára (*Danubius; Hister*) vonatkozhatott ez esetben, kisebb valószínűséggel az Oltra (*Alutus*). Új birtokukat, amelynek közigazgatási-közjogi viszonyait számba vehető római alapnépesség híján ettől fogva csak ők alakították, saját magukról *Gutpiudanak* (*Готтѹа, Gothia*) nevezték. A terület egyik, menedéknek alkalmas részének 4. századi adat szerint Kaukalanda (*Caucalanda*) volt a földrajzi neve. A 4. században nyugat felé is igyekeztek terjeszkedni, Kárpátokon túli területekre, sikertelenül. A korszakban a Római Birodalommal túsadással is megerősített szövetségi egyezmények által tartották fenn a többször is megtört békét.⁵ A 4. század utolsó harmadából rendelkezünk híradással formális szövetséges (*foederatus*⁶) státusukra. A Római Birodalom a birodalmi határ vonalán kívül élő együttműködő nép belügyeibe általában nem vagy ritkán avatkozott be, a külpolitikát tekintve elvárta az alkalmazkodást és segítségnyújtást. A birodalommal egyezményes viszonyban álló nép pufferezónát képezett a birodalmi határ (*limes, ripa*) előterében, illetve szükség esetén katonákat bocsátott a császár rendelkezésére (*tirocinium*).⁷ Észak – északkelet felé tehát a korszakban az erdélyi területet is birtokló gótok képezték a római birodalmi határvédelem előterét.

A Római Birodalom néha rákényszerült a jó viszony fegyveres helyreigazítására, mint például 332-ben, amikor a tervingek nyugat felé akartak terjeszkedni, a birodalommal akkor szintén szövetséges szarmaták rovására.⁸ A 3. század végi és 4. századi császári győzelmi jelzők általánosan *Gothicus* („gótok legyőzője”), *Gothicus maximus* („gótok legnagyobb legyőzője”) alakban, a győzelmek jelzése *Victoria Gothica* („gótok

fölötti győzelem”) alakban történt, attól függetlenül, hogy éppen melyik gót néppel vagy melyik gót néphez tartozó csoporttal volt háborús konfliktusa a Római Birodalomnak.⁹ A fegyveres konfliktusok egy része esetében nem dönthető el, hogy a rómaiakkal összeütközésbe került és legyőzött, általános népnévükön nevezett gótok az erdélyi tervingek összessége volt-e, esetleg egy részük valamelyik nemzetségfő vezetésével vagy inkább a greutungok vagy greutung csoportok. Az erdélyi terület gót korszakának pontos központja, illetve közigazgatási beosztása még nem ismert.

A terving társadalom

■ Régészeti szempontból késő vaskori és császárkori kultúrákat (Wielbark és Marosszentanna–Csernyahov) képviseltek. Az erdélyi terület települései, temetői és tárgyai az ún. Marosszentanna/Sîntana de Mureș kultúrába tartoznak. A már több száz ismert lelőhely, települések és temetők részlegesen ismertek, felfedezésük, azonosításuk és feltárásuk napjainkban is folyik. Uralmi területük népességének összetételéről nincs adat, arról sem, hogy rajtuk kívül éltek-e még ott más népcsoportok, s ha igen, akkor milyen népcsoportok voltak. A betelepedést követően legyőzött más germán népekből is csatlakozhattak hozzájuk közösségek. A korszak régészeti leleteinek szétválogatása alapján lehet csak a kérdést megközelíteni.¹⁰

Az erdélyi területet uráló gótok társadalmi, közigazgatási, vallási berendezkedése más germán népekéhez hasonlíthatott, közvetlen adat viszont alig van rá, így csak általánoságban vázolható.¹¹

A társadalom összessége fegyverviselő szabad személyekből állt. Nemcsak férfiak, hanem nők is tartoztak a fegyverviselők közé. Az egyének vérségi alapú családokba szerveződtek, és a család által birtokolt örökletes területen (*haimōpli**) éltek. Kisebb közösségi szervezetük a falu (*haims**), ahova területileg tartozónak (*anahaimeis**) jelölték magukat az egyének. A családok nemzetségeket alkottak (*kunni*, ill. *kunja*; lat. *gens*). A nemzetséghez való tartozást szintén jelölték az egyének (*inkunja**). A nemzetség egy nemzetségfő (*reiks*) vezetése alatt állt. Egyes nagyobb hatalmú nemzetségfők több társult nemzetséget is vezethettek. A meghatározott területet belakó nemzetség ekkor még többé-kevésbé önálló politikai egységet képezett a társadalmon belül, a társult nemzetségek egysége pedig nagyobb társadalmi-politikai erőt jelentett. Az egy érdekközösséget képező nemzetségekből (*gentes*) formálódott a „törzs” (*φύλαι*). Utóbbi központja egy nagyobb, esetleg erősített település (*baúrgs*) volt, amelyben a vezető is tartotta a saját háztartásával egybeeső székhelyét (*gards*). Az összefoglaló név alatt emlegetett nép (*έθνη*) több törzset is magában foglalhatott.¹²

A nemzetségfők állandó titulusa volt a *reiks*, ami gyakran a személyneve *-rik* (*-rich*) végződésében is megmutatkozott rangjelző szereppel. Bármilyen funkciót látott el, a *reiks* titulusa megmaradt. A viszonylagos önállóságot élvező *reiks*nek a római „*patria potestas*”-hoz hasonló vagy még azt is fölülmúló atyai hatalma volt a nemzetség tagjai fölött, valamint szakrális szereppel is rendelkezett, papságot is viselt. Egy-egy kiterjedt népes nemzetség vagy több társult nemzetség élén álló, nagyjából függetlenül politizáló *reiks* címmel rendelkező nemzetségfő olyan jellemzőkkel rendelkezett tehát, mint egy uralkodó, úgy is nézhetett ki és jelenhetett meg. Ráadásul a latinul beszélők számára az anyanyelvi címük rexlként, azaz királyként hangzott. Társadalmi státusuk és időnkénti történelmi szerepük alapján, a császár-

kori és későbbi latin és görög nyelvű forrásokban, az áthallások eredményeképpen a nemzetségfők sokszor királyként szerepelnek, főként a leírt eseményektől időben és térben távolabb keletkezett auctorforrásokban, mint pl. a 6. századi Iordanes és Sevillai Isidorus eseteiben. A szó klasszikus, társadalmi-politikai-közigazgatási-vallási és territoriális értelmében nem királyok voltak azok, akik bármilyen vezetői szerepet betöltve saját rangjukon *reik*sként, azaz latinul interpretáltan *rex*ként tűnnek fel a forrásokban. A későbbi auctorok szóhasználata és saját koruk rendszerének visszavetítése két évszázaddal korábbra máig zavart kelt, ha valaki idő- vagy függelmi rendbe szeretné tenni ezeket a sokszor azonos időszakban párhuzamosan feltűnő 3. század végi, 4. századi „királyokat”. Ők sem kortárs feliratos forrásokban, sem a szavahihető kortárs Ammianus Marcellinusnál (330 k.–395 k.) nem fordulnak elő királyként. Ugyanígy a szintén kortárs szónok Pacatusnál sem található, aki nem hallgatta volna el Theodosius császár gót királlyal vagy királyokkal szembeni nagyobb dicsőségét – ahogy a keleti királyokat felemlegette –, ha lettek volna ilyenek, de csak általánosan a népre utal dicsőítő beszédében háromszor is.¹³ A *rex*nek halott s később királyként interpretált gót *reik*sek tényleges szerepének lényegét, a kortárs görög nyelvű szövegekben irányító, vezető értelemben rájuk alkalmazott arkhón (*αρχων*) kifejezés pontosabban illusztrálja, hasonlóképpen a ritkábban használt latin *dux* (hadvezér) is.¹⁴

A társadalom összetétele heterogén volt. Vallási szertartásokra utaló tárgyak a papi tisztségekhez is kötődnek. Az ipari termékek, kerámiák, ötvösművek mesteremberek létét is mutatja, a tárgyak elterjedése pedig aktív kereskedelmi kapcsolatokra, kereskedőkre utal. Rajtuk kívül jóval nagyobb számot képviselhetek a földművesek. Halászattal, vadászattal valószínűleg általánosan, mindenki foglalkozott. A szilágyosmlyói kincs (lásd alább) rituális aranyláncára 52 különböző, a hétköznapi élet fenntartásának minden területén használatban álló tárgy (iparosszerszámok, fegyverek, halász-, vadász-, földművelőeszközök) pontos miniatűr mását függesztették szabályos rendben. Az eszközök mindazon tevékenységeket illusztrálhatják, amelyekkel a terving társadalom tagjai foglalkoztak. A békeidőben földműveléssel, iparral, kereskedelemmel, vadászattal, halászattal foglalkozó szabad státusú személyek egyúttal fegyverviselők is voltak, azaz hadra foghatók. Ők alkották a terving fegyveres erő tömegi részét. Nyilvánvalóan szolgáló réteg, illetve esetleg rab-szolgák is növelték a társadalom össznépeségének létszámát, de rájuk a források nem térnek ki.

A terving törvénytudók

■ A források a 269-es naissusi csatavesztést megelőzően említenek gót királyokat, amely rendszer a keleti és nyugati gót tömbökre való szétválással szükségképpen megszűnt.

Az egymáshoz nem túl szoros kapcsolódású nemzetségek alkotta, az önálló népé formálódás kezdetén álló nyugati törzsszövetség élén, egyetlen ismert közjogi jellegű tisztségviselőként egy tekintélyes elöljáró (ált. *kindins*) állt. Bevezetésére vélhetőleg a letelepedést követő társadalmi-politikai konszolidáció nyomán került sor a 4. században, legalábbis ebből a századból rendelkezünk adatokkal. A nemzetségfők közül választott elöljáró nem hadvezérként viselte a méltóságot, de hadvezér is lehetett. Erdély területével kapcsolatban a római birodalmi auctorforrások egyszerre

egy személyről emlékeznek meg, aki a tervingeket képviselte a Római Birodalom felé. A rangja szerint *reiks* titulussal is bíró személy a korabeli forrásokban mint legfőbb bíra tűnik fel. Nem a terület vagy a nép királyaként, hanem bírójaként (*iudex gentis*), illetve királyok bírójaként (*iudex regum*) is. Utóbbi csak úgy értelmezhető, hogy a *reiks* titulussal bíró, nagyfokú önállósággal rendelkező és hatáskörükben bíráskodó nemzetségfők fölött állt tisztségénél fogva. A kortárs Ammianus Marcellinus Athanarichot a tervingek tudós bírójának nevezte (*doctus Athanarichus, Theringorum iudex*). A 6. század első felében író Iordanes viszont saját kora viszonyait is visszavetítve, esetleg általánosítóbbról szóbeli hagyományt is felhasználva írta a 4. századi előjárókról, törvénymondókról, néha hadvezérekről is, hogy királyok voltak, klasszikus értelemben.¹⁵

Az egész népre kiterjedő hatáskörű *iudex*, azaz bíra méltósága csak a gótok őshazájában az északi vagy skandináviai premonarchikus germán társadalmak keretében létező törvénymondó tisztségének (német szakirodalomban: „Gesetzsaager, Gesetzsprecher”; angol szakirodalomban: „law speaker”) felelhet meg.¹⁶ A kortárs auctorok a saját környezetükben előforduló, lényegileg és formailag legközelebb álló tisztség nevével (lat.: *iudex*; gör.: *δικαστής* / *dikasztész*) interpretálták ezt a törvénymondói méltóságot, amely számukra az alkalomfüggően megismert terving összközösségi elöljárók legszembetűnőbb jogköre volt. A törvénymondónak közel szó szerint megfelelő „... *iure dicundo*” tisztség ugyan létezett a köztársaságkorban, illetve a kora császárkor birodalmi közigazgatásában, de a 4. században már nem. Így az auctorok saját nyelvükön, olvasóik és hallgatóik számára is közérthetően nem tudták másképp, csak a valamivel szűkebb értelmű „bíra” szóval kifejezni a terving közjogi méltóságát.

Az íratlan szokásjogot (*belagines – belageins****, lat. *consuetudo*) fejből tudó törvénymondó tisztsége nem volt örökletes, választáshoz kötődött, határozott időre szóló, és ismételhető volt. Nem ismert, hogy egy-egy ciklus hány évig tartott. A 3–4. században a nemzetségfők és szabad férfiak által választottan, az ismert esetekben a Balth (*balþa*: bátor, merész) nemzetségből származó nemzetségfők töltötték be a tervingek törvénymondói hivatalát. Az erdélyi korszakuk után, a Kr. u. 4. század végétől a tervingek és a hozzájuk csatlakozott néptörödékek, együttesen ezt követően vizigótok uralkodói is ebből a nemzetségből kerültek ki a 6. század közepéig.¹⁷ A választott törvénymondó vagy bíra a 4. században, hivatali ideje alatt az egész népet képviselte legfelsőbb szinten.

A határozott időre szóló és nem szükségképpen folytatólagosan ismételt méltóság léte lehet az egyik magyarázata a későbbi történetírók, különösen Iordanes és Isidorus által a 6. században anakronisztikusan királynak írt, egymást esetleg többször is váltó törvénymondó személyek látszólag rendszertelen, folyamatos méltóságviselési idő szerinti rendbe nem sorolható, eseményfüggő feltűnésének. Nem ismert annak a rendszere, hogy békében és háborúban milyen különbségek voltak a legfőbb vezető vagy irányító közjogi státusát illetően. Valószínűleg nem kellett a békeidők törvénymondói és a háborús idők hadvezérei ugyanazon személyek legyenek, ami szintén növeli a vezetőként feltűnő és az auctorok által királyként általánosított ismert személyek körét. Végül nem ismert annak rendszere sem, hogy volt-e különbség a legfőbb közjogi méltóság vagy vezető jogkörében a vándorlási idő és a megtelepedési idő között. A vándorlási idő kvázi hadjáratnak tekinthető a megtelepedési időhöz képest, egy sor eltérő megoldandó hétköznapi vagy rendhagyó esettel.

A tervingek vázolt közjogi berendezkedéséhez hasonlóak az északi vagy skandináviai népek történetének különböző korszakaiban léteztek a monarchikus rendszerek előtt és egy darabig párhuzamosan is.¹⁸ Jól dokumentált és vélhetőleg a 4. századi tervingekéhez legjobban hasonlító példa a fél évezreddel később, a gótokhoz hasonlóan, a nagyobb kontinentális északi vagy skandináviai társadalmaktól elvált nemzetségekből kialakult izlandi, fél évszázad alatt rendszerbe szerveződött közösség. A korábbi közegükből hozott mintákat válogatottan alkalmazó közösség a választott törvénytmondó évei szerint számította az időt, a szabadok a nemzetségfők irányításával évenkénti országgyűlésen vettek részt, ahol tárgyalások és ítélkezések folytak, valamint ösztérületi döntéseket hoztak.¹⁹

Ismert közjogi jellemzői alapján a monarchikus rendszer felé haladó, de azt megelőző társadalmi-politikai struktúrában élő, még a germán törzsi jogrendszerek („germanische Stammesrechte”)²⁰ közé tartozó joguk szerint élő tervingek erdélyi uralmának korszakát (271–376) indokolt ’a terving törvénytmondók kora’-ként meghatározni.

A tanács és a népgyűlés

■ Az erdélyi tervingek törvénytmondójának vagy „bírájának” munkáját a szűkebb tanács (*curia*; általában „thing”) segíthette (*gafaürds* – nincs konkrét adat), amely a nép (*gens*) előkelőiből állt (*príncipes*²¹), a területi egységeket is uraló nemzetségfőkből. A szilágysomlyói kincs 12, illetve 13 darab aranykorongja és 15 darab medalionja talán a tanácshoz, illetve a tanács tagságának jelvénykészletéhez tartozott (lásd alább).

Analógiás alapon valószínűleg a néphez tartozó szabad személyekből, fegyverviselőkből álló népgyűlés (máshol általánosan „allthing”) is létezhetett a tervingeknél, ebben vélhetőleg a fegyveresen harcoló nők is részt vehettek. Az intézmény mindkét formáját általánosnak írta le az 1. század végén Tacitus a germán törzseknel:²² „11. Kisebb ügyekben a főemberek tanácskoznak, a nagyobbakban mindnyájan, de úgy, hogy a főemberek előzőleg megtárgyalják a nép előtt eldöntendő dolgokat is. Ha valami váratlan és hirtelen esemény közbe nem jön, meghatározott napokon gyűlnek össze [...]. Amikor a tömegnek úgy tetszik, összeülnek, mégpedig fegyveresen. A papok, akiknek ilyenkor a fegyelmezésre is joguk van, csendet parancsolnak. Ezután meghallgatják a királyt, vagy az idős, előkelő származású, hadi érdemekkel vagy ékesszólással rendelkező főembereket: inkább tanácsbeli kezdeményezés címén, semmint parancsolás jogán. Ha nem tetszik a vélemény, zajongással utasítják vissza, de ha tetszik, összeverik frameáikat: az egyetértés legmegtisztelőbb fajtája a fegyverekkel való helyeslés. 12. Lehet a tanács előtt vádat is emelni és főbenjáró ügyet is előterjeszteni. A büntetést a bűnnek megfelelően szabják ki: az árulókat és szökevényeket fára akasztják, a gyávákat, harcban resteket és a fajtalanokodókat iszapos mocsárba süllyesztenek és még rőzsét is dobálnak rájuk. A kétfajta halálbüntetésnek az a rendeltetése, hogy a büntetett a megtorlással mintegy nyilvánosság elé tárják, a gyalázatot pedig elrejtik. De a csekélyebb vétségeket is mérték szerint büntetik: akikre rábizonyul, lovaik és jószágaik bizonyos számával bűnhődnek. A bírság egy részét a király vagy a közösség, más részét pedig a sértett fél vagy a rokonság kapja. Ugyanezekben a gyűléseken választják a főembereket is, akik járasonként és falvonként igazságot szolgáltatnak: mindegyiküknek száz-száz kísérője van a népből ta-

nácsadóként, egyszersmind tekintélyük öregbítésére.” (Borzák István fordítása) A különböző tanácsok és gyűlések működése hasonló lehetett a tervingeknél is, ahogy a hasonló gyakorlat későbbi korokból is adatolt az északi népeknél.

A hadvezér

■ A törvénymondó vagy „bíra” személyétől különálló, önállóan hadat vezető gót személyek (*draúhtins) is ismertek, akiket a kortárs latin források *dux* (hadvezér) tisztséggel említenek helyesen, helytelenül néha királynak (*rex*). Ezek a nemzetségfőkből kikerült hadvezérek alkalom- és helyzetfüggő módon tűnnek fel, tisztségük jogforrása ismeretlen. Vélhetően esetleg, önállóan kezdeményeztek vagy a népgyűlés megbízásából. Az intézmény nem tekinthető állandó elemnek a tervingek között. Feltűnése azonban mutatja, hogy a törvénymondó vagy bíra hivatala nem szükség-szerűen járt együtt hadvezéri teendőkkel is. Egyúttal arra is utal a jelenség, hogy a törvénymondónak nem volt olyan hatásköre, amivel az önállóan kezdeményező nemzetségfőket visszatarthatta volna, akik így valóban szuverénként tűnhettek fel a külső szemlélők előtt. Iordanes a 4. század utolsó negyedének három ismert gót hadvezérét előljáróknak és vezéreknek nevezte, akik királyok helyett álltak emberek élén. A történetíró jól érzékelte a 4. századi terving főhatalom saját korától eltérő természetét, amelynek jellemzését az adott helyen az időbeli párhuzamosságok miatt nem tudta megkerülni a szokásos király (*rex*) kifejezés alkalmazásával. Mindhárom említett előljáró vagy vezér még Athanarich életében vezetett önállóan egyes gót csoportokat.²³

Vallás és kultusz

■ A tervingek vallásáról, hitvilágáról és kultuszáról alig ismert adat, megközelítése az ismert korabeli germán természetvallás hitvilágán keresztül, illetve a terving Wulfila-féle gót nyelvű Biblia (pl. *Codex Argenteus*, Uppsala) egyes szavai által vázolható.²⁴ Közjogi szempontból a kultuszcselekményeknek és helyszíneknek van jelentősége. A terving törzsközösség kisebb, nemzetségi/etnikai egységeinek saját szentélye (*alhs*, *gudhūs**) volt papnővel, pappal (*gub*, *gudja*). A papság valamilyen egyszerűbb hierarchiába is rendeződhetett, főpappal az élen (*ahumists-*, *maists-*, *reikists gudja*), akire nincs egyébként forrásadat az erdélyi területről. Az ősök tiszteletén alapuló nemzetségi kultuszt a közösség egyik jó származású, előkelő (*gōdakunds*) tagja vezette, esetleg maga a nemzetségfő. Az áldozatbemutatás (*blōtan*) valamilyen véráldozat volt, amelyet hivatásos áldozatbemutató személy (*blōstreis?****) végzett. A különböző áldozatbemutató módokat (*tibr**; *hulps*) közösségi szertartással kötötték egybe. Különleges vallási szertartás volt az istenséggel történő misztikus egyesülés ünnepi eseménye (*dulps*). A szertartások alkalmával különleges erejű, meghatározó és titkos szavakat használtak (*rūna*). Istent (*gub*) nem ábrázoltak, inkább jelképezték (*galiugagub**), a jelkép szoborforma is lehetett.²⁵ Az istenek jelképei ott álltak mind a központi, mind a nemzetségi kultuszhelyeken, szentélyekben, oltárházakban (*gudhūs**; *alhs*; *stalla-?*). A nép vagy törzs szövetségének létrejöttével kialakult vallási közösségben minden közösségalkotó csoport, illetve nemzetség részt vett, ezzel együtt a saját kisebb közösségi kultuszaikat felhagyták. A kultuszban idegenek nem vehettek részt, kifelé a tervingek nem is beszéltek

róla, ezért kevésbé ismert. A hitvilágukban jelentős szerepet kaptak hősök, illetve az ősök, akikhez kultuszcselekményként a csata előtt énekelve imádkoztak. A pietroaselei ('petrószai') kincs arany nyakperecén (lat. *torques*) álló, helyenként bizonytalanul olvasható gót nyelvű rúnabetűs írás a közösséget egészében megnevező (*Gutan* vagy *Gutani*) felajánlás emléke. Ugyanebből a kincsből ismert egy italáldozati (lat. *libatio*) tál is (lat. *paterna*), közepén istennő szobrával.²⁶ Vélhetőleg funkcionálisan is használták. A ragadozómadarat formázó különlegesen nagy fibulák főisteni (*Odin*) kontextusban is értelmezhetőek, hollóként, esetleg sólyomként, s mint ilyenek istenjelképhez is tartozhattak. Felvethető valamilyen ornátushoz tartozóan a méltóságjelző szerepük is. Papi öltözetbe tartozhatott a szilágysomlyói kincs orozslános foglalatú füsttopáz-gömbbel lezárt, 52 féle eszköz miniatűr másával díszített hosszú aranylánca is. A 4. század második harmadától a tervingek egy része felvette az ariánus kereszténységet, más részük a hagyományokhoz ragaszkodott.²⁷ A valláscsere feszültséget hozott a társadalomban, ahogy ezt Szent Saba (Sabbas) 372-es mártíromsága és passiója is illusztrálja.²⁸

A terving szokásjog

■ Korabeli szokásjoguk (lat. *consuetudo*) gyűjteménye a 6. század első felében Iordanes által a géták kapcsán is tartalmilag helytállóan, de anakronisztikusan említett *belagines* (*bilageins*?***²⁹) volt, aminek 3–4. századi írott változata nincs. Az 5. század második felében a Balth nemzetségbeli Eurich király (466–484) foglaltatta össze a vizigót szokásjogot (*codex Euricianus*). Ez tartalmazta a *belagines* (*bilageins*?***²⁹) még érvényes részeit, de már római jogi elemek is kerültek bele.²⁹ Részletekben maradt fenn (frg. 274–336), további töredékei pedig a *Lex Romana Visigothorum*-ban, illetve a *lex Baiuvariorum*-ban³⁰ azonosíthatók. A *Lex Romana Visigothorum*, másképp *Breviarium Alarici* joggyűjteményt a római jog korábbi kodifikált anyaga alapján a vizigót uralom alatt élő gallo-római és hispano-római lakosság részére Eurich utóda, II. Alarich király (484–507) állíttatta össze és adta ki Kr. u. 506. február 2-án.³¹

A terving korszak közjogi jelentőségű tárgyai

■ A terving korszakhoz több erdélyi, illetve feltehetőleg Erdély területéről menekített kincslelet köthető.³² Belső időrendi alapon is a vélhető egykori központhoz vagy központokhoz két nagyobb, közjogi jelentőséggel is bíró kincs tartozik, a pietroaselei ('Petrossa'; 'Petrósza'/Buzău megye/RO) és a szilágysomlyói (Șimleu Silvaniei; Schomlenmarkt/Szilágy; Sălaj megye/RO).

Az Erdély délkeleti határán túl, a Keleti-Kárpátok déli lejtőjén 1837-ben előkerült pietroaselei (Dealurile Istriței) kincset uralkodói gyűjteménynek, esetleg sírmellékletnek értelmezi a régészeti kutatás. Viseleti elemekből, szakrális és dísz tárgyakból, illetve edényekből áll.³³ Ha egyszemélyi magántulajdon volt, s nem rablógyűjtésből állt össze, a kincs lehetett akár valamelyik magasabb rangú nemzetségfőé, hadvezéré vagy törvénytudóé is. Egységében és összetételét tekintve azonban a kincs inkább egy központi szakrális hely inventáriumához tartozhatott. Erre az áldozatbemutató edények, illetve a rúnafeliratos³⁴ fogadalmi nyakperec utalnak inkább, az emberi viseletre funkcionálisan alkalmatlan, ezért inkább szintén felaján-

lasként értelmezhető tárgyak mellett. Közülük vallási kontextusban értékelve kiemelkedik a ragadozómadarakat stilizáltan formázó nagyobb és kisebb fibula. Utóbbi, bár hordható méretű, semmiképp nem hétköznapi viselet része. A kincs elrejtése meneküléssel állhat összefüggésben. Gót, valószínűleg terving tulajdonosa Erdélyt délkeleti irányban elhagyva, a geopolitikai régió határa közelében, de Kárpáton túli, a 4. században is római ellenőrzés alatt tartott területen rejtette el a kincset.

A cserépedénybe téve elásott „Szilágysomlyói kincs” két részletben, 1797-ben (I. kincs) és 1889-ben (II. kincs) került elő.³⁵ A kincs utolsó birtokosaiként gepidák (Kiss Attila), illetve hunok (Istvánovits Eszter, Kulcsár Valéria) is szóba kerültek. A lelőhely az erdélyi geopolitikai régió északnyugati határvidéke, az utolsó birtokos a területről kifelé menekülve áshatta el a kincset. Az elrejtő hovatarozásától, illetve a régészeti és művészettörténeti jellegű problematikától részben eltérő kérdés azon eredeti tulajdonosok kiléte, akik funkcionálisan használták eredetileg a tárgyakat. A kincs összetételét művészettörténeti szempontból tekintve a leletegyüttes idősebb tárgyai többségének eredeti tulajdonosai germánok voltak. A pontosabban keltezhető és azonosítható tárgyak (medalionok és fibulák) időrendjét és a lelőhelyet tekintve ők az Erdélyt egy évszázadig uraló tervingek közé tarozhattak.

A szilágysomlyói kincs összetétele

■ A változatos összetételű (véleményesen egy helyről származó, de inkább rablógyűjtésből összeállt) „Szilágysomlyói kincs” előkerült és ma meglévő darabjai a következők.

A római császár által gyakorolt szokás szerint a szövetséges népek előkelőinek adományozott keretelt római aranyérmekből és utánzataikból készített, nyakba akasztható medalionok (15 db) 294–376 közötti időrenddel az előlapok szerint. Időrendjük a konszolidált erdélyi gót uralom idejét fedi le közel pontosan. Több típushoz tartozó díszfibulapár, ebből 10 azonosítható pár és öt különböző darabhoz tartozó töredék. Félgömb alakú ivóedények (3 db). Hosszú díszlánc aranyból, 52 db miniatűr eszköz- és fegyvermásolattal, illetve növényi ornamentikás lappal, valamint rajta függő oroszlános foglalatba helyezett füsttopággömb függővel. Ezekon kívül tartalmaz egy nagyméretű arany eskükarikát (lásd alább), amelynek átmérője 12,5 cm, súlya 185 g. (1. kép). A kincsbe tartozik még két különböző, gömbsoros és lemezes típusú aranykorong-készlet, utóbbiakból típusonként 11 és 13 darab maradt fenn. Végül tartalmaz még egy, a korabeli római császárok hivatalos ornátusához tartozó díszfibulákhoz hasonló, méltóságjelvényként értékelhető $9,6 \times 8,1$ cm nagyságú csiszolt ónixköves, hagymagombos, pendulumfüggesztővel ellátott mécsesforma aranyfibulát. A fibula mérete $17,1 \times 11,4$ cm, súlya 455,8 g. (2. kép). A régészeti szakirodalomban „császárfibula”, illetve „ónixfibula” az elnevezése. Emellett egy kígyófejes gyűrű és egy aranylappal borított ezüstlemezből készült figurális díszű viseleti elem került elő a kincshez tartozóan.

A legújabb anyagvizsgálatok szerint az ónixfibula, az eskükarika, a korongfibulapár és az oroszlános fibulapár ugyanabból az alapanyagból készült, vélhetőleg római területről származó aranyérmek (*solidusok*) aranyából. A fibulák formai alapon pontosabban keltezhetőek, eszerint a 4. század második felében készítették őket.³⁶ Ennek alapján ugyanez vonatkozhat az eskükarikára, illetve az ónixfibulára is, azzal, hogy míg az ónixfibula formai alapon megfelel a korszaknak, az eskükarikát formai alapon egyelőre nem lehet keltezni.

A közjogi méltóság jelvényei

■ A szilágysomlyói kincs legalább két tárgya, az eskükarika és az uralkodói jelvényként szolgáló ónixfibula egyértelműen közjogi jelentőségű, továbbá ebbe a körbe sorolhatók a medallionok és a korongok is. A gömbsoros, illetve lemezes karikák az eskükarika összefüggésében értelmezhetők, és nem különleges, párhuzam nélküli viseleti elemként vagy játékszetonként. Együttes előkerülésük a többi velük együtt elrejtett tárgytól függetlenül azonos kontextusba utalja őket. Az eskükarika, az ónixfibula, a medallionok és a korongok funkcionális és időrendi alapon tehát vélhetőleg egy helyről származó csoportját alkotják a kincsnek. Rajtuk kívül, szertartási jellegét tekintve ehhez a csoporthoz tartozhat a rituális öltözék elemének tekinthető eszközmásolatokkal díszített füstöpáz függővel ellátott hosszú aranylánc.

1. kép: A szilágysomlyói eskükarika
(MNM Népvándorlaskori Gyűjtemény)

2. kép: A szilágysomlyói ónixfibula
(MNM Népvándorlaskori Gyűjtemény)

A leletegyüttes közjogi szempontból legfontosabb tárgya az eskükarika. Felülete kopott, többszörösen sérült és sokszorosán javított, részei cseréltek, azaz hosszú időn keresztül állt használatban. Fettich Nándor közléséhez³⁷ képest nem egy darab-

ból öntött a tárgy. A teljes egészében aranyból készített tárgy fennmaradt állapotában 21 darabból áll össze: alapdarabokból és javítások során hozzáadott alkatrészekből. A karikatest három íves hengerből áll, amelyeket két bordázott és egy levélmintás lemezgömb fog össze egymástól nagyjából egyforma távolságban. A levélmintás lemezgömb korabeli sérülését egy szintén levélmintás lemezke ráforrasztásával fedték le. A hengerekre három, egymás mellett harántirányban futó sodort vékony huzalból álló borítást csavartak, amelyeket granulált karikákkal erősítettek a gömbök széléhez. Javításkor szegecsekkel erősítették meg a gömbök és a csövek csatlakozását. A levélmintás lemezgömb csatlakozását a granulált karika mellett javításkor fonott láncsal erősítették meg. Az íves hengerekre tekert huzalokat és a granulált karikák csatlakozását rátöltött olvasztott arannyal stabilizálták. A tárgyon 19 utólagos sérülés, sérüléscsoport, illetve használat során keletkezett nagyobb kopásnyom különíthető el.

Eskükarikát (óger. *'stallahringr, hringr, baugr'*; gót: *hriggs***, baugs****, lat. *'armilla sacra'*) germán közegben, északi, skandináviai forrásokkal jobban adatoltan, az őskortól a középkorig használtak. Többféle kivitelezésű, anyagú és méretű eskükarika ismert. Összevetésre alkalmas, Skandináviából ismert későbbi forrás szerint az előírászerűen legkevesebb 54 (óger. 2 *eyrir*) vagy 81 gramm (óger. 3 *eyrir*) súlyú eskükarikát a vezető (*'godi'*) székhelyén, szakrális közegben, ún. oltárházban (óger. *'hovtomter'*) egy oltárasztalon (óger. *'stalli, stallr'*) őrizték. Erre tettek rendszeresen esküt (gót: *aith; swaran*; óger. *'baugēiðr'* vagy *'logeiðr'*) tanácskozás, ítélkezés, döntéshozatal előtt a tanács tagjai, a vezető vagy akár a tanúk, de a fegyverviselő közösség is.³⁸ A karikára tett esküvel szentesítettek döntést, ítélethozatalt, szándékot, tanúskodást, általánosságban bármilyen jogügyletet. Erdély területére, illetve a tervingekre vonatkozóan az eskükarika használatára nincs szöveges forrás. Terving harcok közösségi eskütételét a moesiai Ad Salicesnél 377-ben zajlott csata előtről jegyezték fel.³⁹ Az eskükarika használati közegével függhetett össze az anyaga és a mérete. Ennek alapján a szilágysomlyói kincs eskükarikájára a legrangosabbak tették esküjüket. Állapotát tekintve folyamatosan használatban állt. A szilágysomlyói kincs eskükarikája önmagában is megálló, közjogi és vallási jellegű intézménynek, azaz jogforrásnak tekinthető. Kapcsolatba és összefüggésbe hozható az erdélyi terving nemzetségfők közül választott összközösségi elöljárók törvénytmondói, másképp bírói jogkörével és jelzőjével is.

A kétféle, egyéb funkcióra meghatározhatatlan aranykarika-csoport ebben a kontextusban a tanácshoz tartozhatott, vélhetőleg szavazókorongként.⁴⁰ A lemezes típusból fennmaradt karikasám alapján a tanács tagsága legalább 13 főből állt. A kiemelkedő rangú előkelőkhöz tartozó császárporthés medalionok számát figyelembe véve a tanács akár 15 vagy több főből is állhatott. A kérdés nem dönthető el biztosan, mert nem tudjuk, hogy teljes számban kerültek-e elő a karikák, illetve a medalionok. A tanács létszáma tükrözhetette a terving közösség rangosabb nemzetségfőinek számát is.

A szilágysomlyói leletegyüttes egyéb tárgyai közül kiemelkedik az „ónix- vagy császárfibula”. Bár az ónixkővet a Római Birodalomban metszették, csiszolták, fűrták, maga a kész fibula, kidolgozását tekintve nem lehet hasonló tárgyakat készítő római birodalmi, császári ötvösműhely terméke, de nem zárható ki, hogy megrendelésre valahol birodalmi területen készült. A barbár királyok díszes, de jóval kisebb és csiszolt drágakő nélküli, ötvösremekbe készített arany hagymagombos lemezfibu-

lát kaptak általában a római császártól, amikor a politikai helyzet ezt indokolta, az összes ismert esetben.⁴¹ Tehát nem a római császár adományozta példátlan módon a több ábrázolásról ismert, saját maga császári rangját kifejező fontos tárgyat, hiszen ezzel egyenrangúnak ismerte volna el az adományozottat.⁴² A császári jelvény mintájára készítettett fibulával tehát mindenkori tulajdonosa és viselője saját magát pozicionálta.⁴³ A fibulát a tervingek egyik vagy több egymást követő előljárója, törvénytmondója vagy bírása viselhette a 4. század közepétől alkalmoszerű méltóságjelzőként annak illusztrálására is, hogy egyenrangúnak tekinti magát a római császárral. Valens (364–378) császár és Athanarich törvénytmondó Ammianus Marcellinus által leírt (27.5.7.) 369-ben történt találkozója egy ilyen reprezentációs alkalom lehetett. A terving vezetőt a kortárs történetíró itt is a nép bírása (*iudex gentis*) titulussal említi. A terving törvénytmondó azzal is kifejezte paritás szemléletét a római császárral szemben, hogy római földre nem lépett, ahogy a császár sem gót földre, így a találkozó a Duna vizén jött létre egy hajó fedélzetén.

A maga mivoltában egyedi eskükarika, illetve a különleges rangjelző ónixfibula együttes léte a kincsben feltételezi, hogy az erdélyi területre is kiterjedő terving uralom legfőbb közjogi méltóságának és intézményének eszköze együttese került elő Szilágysomlyón. Az uralkodói jelvényként értékelhető ónixfibula elkészíttetése és használata a monarchikus rendszer bevezetése előtti állapotot tükrözi. Készítési és használati időrendje Athanarich törvénytmondói idejével esik egybe, a 4. század nagyjából harmadik negyedével.

Sajátos, hogy formai mivoltában közel pontos mása látható az 504-ben felszentelt ravennai Sant'Apollinare Nuovo templom egyik mozaikján ábrázolt Nagy Theoderich (471–526) portrén (fölötte a nevet utóbb írták át Iustinianusra), az Amal nemzetségbeli osztrogót⁴⁴ uralkodó jobb vállán.⁴⁵ A ravennai mozaikportré fibulája és a szilágysomlyói fibula között csak formai kapcsolat mutatható ki, illetve eszmei kapcsolat körvonalazható. A Ravennában uralkodói jelvényként ábrázolt fibula eredetére, készítésének korára nincs adat. A mozaik készítésének idejénél mindenképp korábban készült. Összehasonlításban a szilágysomlyói fibulával, formai alapon valószínűsíthető, hogy azt is a 4. században, a század közepe után készítették. Ily módon a greutung (osztrogót) vezetők, uralkodók jelvényei között öröklődhetett az államban már szuverén királyként uralkodó Theoderichre.

A gót korszak vége

■ 376-ban a tervingek csatát veszítettek a hunokkal szemben a Szeret partján. Menekülésre kényszerültek, s a hunok számára utóvédharcok után feladva az erdélyi területet nagyobb részük a Római Birodalom területére húzódott, más részük Erdélyen kívülre, délnyugat–nyugat felé vándorolt. 380-nal bezárólag teljesen elhagyták a Dunától északra fekvő területeket.⁴⁶

A menekülést követően zűrzavaros másfél évtized következett számukra. Az időszakból több, ugyanazon időben önállóan tevékenykedő hadvezér és hadjárataik neve ismert. Egyes csoportok császári szolgálatba álltak, mások nem, vagy szembefordultak a rómaiakkal.⁴⁷ Utóbbi jelenség legjelentősebb történelmi következménye a 378. augusztus 9-én vívott hadrianopolisi csata volt, amelyben a tervingek Fritigern hadvezér vezette része és a hozzájuk csatlakozott greutungok, alánok stb. legyőzték a római hadsereget.⁴⁸ Mindez a terving társadalom korábbi, többé-kevésbé egységes

struktúrájának felbomlását illusztrálja elsősorban több erős csoportra, amelyeket királyként viselkedő vezérek irányítottak.⁴⁹ A már csak népe mellette maradt töredékét vezető Athanarich 381. január 21-én hunyt el Konstantinápolyban. Ünnepeyes temetéséről Theodosius (379–395) császár gondoskodott, aki személyesen is részt vett a szertartáson.⁵⁰

Ebben a nagymérvű társadalmi-politikai felbomlást és újjászerveződést hozó másfél évtizedben alakulhatott ki, hogy már nem tervingnek, hanem vizigótnak nevezik őket a források és ők is magukat. A törzsi nevet felváltó tágabb értelmű népnév bevezetésének hátterében a saját korábbi közösségi struktúrájuk szétesése és újjászerveződése mellett rokon vagy más germán népcsoportok csatlakozása is állhat, akikre a terving név már nem vonatkozhatott.

A 390-es évek első felétől, a korábbi törvénymondókat is adó Balth nemzetségből származó Alarich (Alareiks) vezette őket. Némi forrásbizonytalansággal a tényleges titulását illetően, 395-ben, azaz Theodosius halála évében, ő lett népe első formszerű királya, és 410-ig viselte folyamatosan a méltóságát.⁵¹ Királlyá választást (*electio*) és/vagy közakarat-nyilvánítást (*creatio*) követően vált, a kortárs Orosius Alarich utódjára vonatkozó adatai alapján, más forrás szerint népe 'megtette' (*constituere*) királynak.⁵²

Alarich a Kelet-Római Birodalommal közjogi jellegű kapcsolatot tartott fenn. 397-ben Arcadius keletrómai császár (395–408) kinevezte illyricumi főparancsnokká (*magister militum per Illyricum*). A tisztség a korban Kelet-Illyricum területére értendő,⁵³ másrészt a hunok uralma alatt álló Erdély területét már névlegesen is alig érintette, s a már ténylegesen római fennhatóság alatti területen élő saját népe fegyvereseinek irányítását foglalta magában. Népét az 5. század első évtizedében Nyugat-Európába vezette, ahol megalapította a mai Franciaország és Spanyolország területére kiterjedő Regnum Visigothorumot. Őt követően, az 5. század elejétől már folyamatosan ismertek a vizigót királyok, akiket eleinte uralkodónak emeltek és/vagy választottak a vizigótok maguknak, majd öröklés útján ültek trónjukon.⁵⁴

■ JEGYZETEK

1. Tacitus: *Germania* 44.: „A lugosiaktól északra a gotonok élnek királyaik alatt, kissé már feszesebbre fogva, mint a többi germán törzs, de még mindig nem szabadság híján.” (Ford. Borzsák István) Iordanes *Getica* 3.16., 4.25., 14.82. sk.
2. L'Année Épigraphique, Paris (a továbbiakban: AE) 1890, 153. Historia Augusta *Vita Claudii* 6.1-2. Zosimos *Ἱστορία Νέα (Historia Nova)* 1.43.2. Vö. pl. András Alföldi: *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus*. Darmstadt, 1967. 436–439. Tadeusz Kotula: *Cesarz Klaudiusz II i bellum Gothicum lat. 269-270*. Wrocław, 1994. Tullio Forgari: *A propos de Claude II Les invasion gothiques de 269–270 et le role de l' empereur*. In: Edmond Frezouls – Hélène Jouffroy (eds.): *Les empereurs illyriens*. Actes du colloque de Strasbourg (11-13 octobre 1990) organisé par le Centre de Recherche sur l'Europe centrale et sud-orientale. Strasbourg, 1998. 81–86.
3. A következőkben előforduló gót nyelvű kifejezések közlése a Gerhard Köbler: *Gotisches Wörterbuch* (4. Aufl.), 2014 (<https://docplayer.org/59236007-Gerhard-koebler-gotisches-woerterbuch-4-auflage-2014.html>). html 2019.09.20) szótár alapján történik.
4. Források az események időrendjében: Iordanes *Getica* 14.82., 24.130. Historia Augusta *Vita Aureliani* 33.4. Porfyrius *Carmen XVIII.8*. Mamertinus XII *Panegyrici Latini* 11.(3).17.1. Iordanes *Getica* 22.114–115., 31.161. *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin (a továbbiakban CIL) 3 7586; CIL 17.2, 174; AE 1936, 10; AE 1997, 1318. Lactantius *De mortibus persecutorum* 13.2. Szakirodalom: Erdély kiűrtetéséhez és a gótok szerepéhez vö. Alföldi András: *A gót mozgalom és Dacia feladása*. Egyetemes Philológiai Közlöny 1929. 53. 161–188 (I.) és Egyetemes Philológiai Közlöny 1930. 54. 1–20 (II.)81–95 (III.) 164–170 (Függelék.). A tartomány kiűrtetését követő gót betelepüléshez és általában a gótokhoz lásd pl. Peter Heather – John Matthews: *Goths in the Fourth Century*. Liverpool, 1991. Evangelos Chrysos: *Von der Räumung der Dacia Traiana zur Entstehung der Gothia*. Bonner Jahrbücher 1992. 192. 175–193. Volker Bierbrauer: *Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.-7. Jahrhundert*. Frühmittelalterliche Studien 28. Berlin, 1994. 51–171. Herwig Wolfram: *Die Goten*. (4. Aufl.). München, 2001. Herwig Wolfram: *History of the Goths*. Los Angeles – London, 1988. 56–57. A tervingekhez lásd még Herwig Wolfram: *Gotische Studien: Volk und Herrschaft im frühen Mittelalter*. München, 2005. / II Die Terwingisch-Vesische Verfassung und das Bibelgotische. 66–113. Vö. még általában Arne Söby

- Christensen: *Cassiodorus, Jordanes and the History of the Goths. Studies in a Migration Myth*. Copenhagen, 2002 és Kiss Magdolna: *Gót vezéregyéniségek a Római Birodalomban*. Pécs, 2008.
5. Források: Anonymus Valesianus *Origo Constantini* 1.32., 6.31. Ammianus Marcellinus *Res gestae* ('Róma története') 27.5.7-8. Eusebius 95.4.5. Eutropius *Breviarium* 8.2.2., 10.7. Procopius *De Bellis* 8. / *De bello Gothico* 4.13.; Iordanes *Getica* 21.111-112. A korabeli Római Birodalom igazgatásához és a gótokat is érintő hadszervezeti kérdésekhez vö. Kelemen Miklós: *A birodalom kormányzása: A késő-római Birodalom közszolgálati jogi források elemzése alapján*. Bp., 2007 és Kelemen Miklós: *Hadkiegészítési és hadsereg-utánpótlás a Késő-római Birodalomban – jogtörténeti források tükrében*. Jogtörténeti Szemle 2011. 9.3. 17–28. Lásd még Székely Melinda: *Pacatus dicsőítő beszéde Theodosius császárhoz*. Szeged – Bp. [2019]. 94–96.
6. Általánosán lásd Proculus *Digesta* 49.15.7. A tervingekre vonatkozóan lásd Iordanes *Getica* 21.112. Vö. még Guillaume Sartor: *Les fédérés (foederati) dans les guerres impériales (III-VI siècles)*. In: Catherine Wolff et Patrice Faurel (Éd.): *Les auxiliaires de l'armée romaine. Des alliés aux fédérés*. Actes du sixième Congrès de Lyon (23-25 octobre 2014). Lyon, 2016. 527–574.
7. Vö. Iordanes *Getica* 16.89-90. és 21.112. Általánoságban vö. Timo Stickler: *The Foederati*. In: Paul Erdkamp (ed.): *A Companion to the Roman Army*. Blackwell, Oxford, 2007. 495–514.
8. Források: Anonymus Valesianus *Origo Constantini* 6.31. 6.35. AE 1981, 777. Ammianus Marcellinus 31.4.13. Részletesen lásd Kovács Péter: *Fontes Pannoniae Antiquae (VII in aetate Constantini)*. Bp., 2012. 85–94.
9. Források: XII *Panegyrici Latini* 8.(5).10.4.; CIL 3 7494; Iordanes *Getica* 21.110-111.; Eusebius *Vita Constantini* 4.5. Lactantius *De mortibus persecutorum* 13.2.38. Zosimus 1.21.; *Codex Theodosianus* 7.1.1. Anonymus Valesianus 1.21. Zonaras 13.2. stb. Vö. Andreas Schwarz: *Die Westgoten und das Imperium im 4. Jh. In: Los Visigodos. Historia y Civilización*. Actas de la Semana Internacional de Estudios Visigóticos (Madrid-Toledo-Alcalá de Henares, 21-25 octubre de 1985). Antigüedad y Cristianismo Monografías Historicas sobre la Antigüedad tardía III Murcia 1986. 17–26. A Duna-vidéki Constantinus kori római-gót háborúkhöz vö. még Kovács Péter: *Fontes Pannoniae Antiquae VII In aetate Constantini*. Bp., 2012. 85–94.
10. Lásd ehhez legutóbb Florin Petrescu: *Repertoriul monumentelor arheologice de tip Sântana de Mureș-Cerneahov de pe teritoriul României*, Buc., 2002 és Kőrösfői Zsolt: *Az erdélyi Marosszentanna-kultúra*. PhD disszertáció, ELTE, Bp., 2016.
11. Általánosán vö. pl. a *Monumenta Germaniae Historia* (<https://www.dmgh.de>) és a *Bibliotheca Legum. Eine Handschriftendatenbank zum weltlichen recht im Frankenreich / A database on Carolingian secular law texts* (<http://www.leges.uni-koeln.de/en/>) digitalizált, online szöveggyűjteményeit.
12. Az ismert adatokhoz vö. *Historia Augusta Vita Aureliani* 34.1. Ammianus Marcellinus 31.3.8. Eunapios Fr. 55. Philostorgios 2.5.
13. Vö. II (XII). *Latini Pacati Drepanii Panegyricus Theodosio Augusto dicta* 11., 22., 32. In: Székely Melinda: *Pacatus dicsőítő beszéde Theodosius császárhoz*. Szeged–Bp. [2019]. 36., 45., 54–55.
14. Hasonló jelenségre hívja fel a figyelmet Bernáth István (ford.) a 4–5. századra is visszatekintő *Völsunga saga*. Bp., 2015 úgynevezett királyai esetében (p. 41. 19. j.), ti., hogy nem mindenki volt király, aki hadat vagy flottát vezetett, és királynak nevezi a saga. A kapcsolódó és vonatkozó sagairóadalom áttekintését lásd Egon Wamers: *Die Völkerwanderungszeit im Spiegel der germanischen Heldensagen*. In: Gerhard Bott (Hrsg.): *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Nürnberg, 1987. 69–94.
15. Vö. Anonymus Valesianus 6.31.; Iordanes *Getica* 21.112. Lásd Ammianus Marcellinus 27.5.9.: *iudex gentis*. Ambrosius *De spiritu sancto* 1. Prolog. 17.: *iudex regum*. Ammianus Marcellinus 31.3.4.: *doctus Athanarichus, Theruringorum iudex*. Vö. Herwig Wolfram: *Gotische Studien: Volk und Herrschaft im frühen Mittelalter*. München 2005. / III Die Terwingsischen Richter. 114–138.
16. Ósvéd: laghmaþer vagy laghman, dán: lovsigemand, norvég: lagmann, izlandi: lagsögumaðr. A történelmi helyzet és a társadalomfejlődés módját tekintve az Erdély területén 271-től megtelepedett és utána szerveződő tervingekéhez közel hasonló módon kialakult izlandi társadalomban a megtelepedés kezdetét (874) követően bő fél évszázaddal, 930-ban alakult meg az össznépgyűlés, és választotta meg az első össznépi és területre érvényes hatáskörű törvénymondót, azaz a konszolidáció lezárásaként. Vö. Gunnar Karlsson: *Goðamening. Investigation of the role of the goðar (chieftains) in the Old Commonwealth period*. Reykjavík, 2004.
17. Vö. Cassiodorus *Chronicon* IV.10.: „Baltha, id est audax” – ‘bátor, merész’. Lásd még Iordanes *Getica* 29.146. Lásd még Cassiodorus *Variae* 8.5. Vö. Reinhard Wenskus: *Balthen*. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* II.1. Berlin – New York, 1976. 13–14.
18. Vö. pl. Lester B. Orfield: *The growth of Scandinavian law*. University of Pennsylvania Press for Temple University Publications, Philadelphia, 1953.
19. Vö. pl. az *Eyrbyggja* és a *Njáls sagák*. A *Njáls saga* magyarul: Bernáth István: *Brennu-Njáls Saga – Északi források – A fölperzselt tanya története*. Bp., 2017. Az *Eyrbyggja* saga nyomtatásban: Hermann Pálsson, Paul Geoffrey Edwards: *Eyrbyggja saga*. London 1969. Online: https://www.sagadb.org/eyrbyggja_saga.
20. Általában vö. Gerhard Dilcher: *Germanisches Recht*. In: Albrecht Cordes, Heiner Lück, Dieter Werkmüller, Christa Bertelsmeier-Kierst (Hrsg.): *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* 10. Berlin, 2009. 241–252.
21. Ammianus Marcellinus 31.7.8.
22. Tacitus *Germania* 11–12.
23. Vö. Ammianus Marcellinus 31.5.5-9. Claudius Claudianus *Panegyricus de Quarto Consulatu Honorii Augusti* 632 sk. Iordanes *Getica* 26.134.
24. Vö. legutóbb Ingemar Nordgren: *The Well Spring of the Goths. About of the Gothic peoples in the Nordic Countries and on the Continent*. New York – Lincoln – Shanghai, 2004.
25. Vö. Sozomenos *Historia Ecclesiastica* 6.37.
26. Általában lásd még Karl Helm: *Altgermanische Religionsgeschichte* Bd. 2. *Die nachrömische Zeit* 1. *Die Ostgermanen*. Heidelberg 1937. és Jan de Vries: *Altgermanische Religionsgeschichte* I-II. Berlin, 1956-1957 (1970).
27. Vö. Edward Arthur Thompson: *The Visigoths in the time of Ulfila*. Oxford, 1966.

28. Vö. pl. Socrates Scholasticus *Historia Ecclesiastica* 4.33. Sozomenos 6.37. Zosimos 4. Orosius *Historiae adversum paganos* 7.37.8. és 7.37.17. Vö. Hippolyte Delehay: *Saints de Thrace et de Mesie*. *Analecta Bollandiana* 31. 1912. 209–221. Peter Heather, John Matthews: *Goths in the Fourth Century*. Liverpool, 1991. 102–113.
29. Lásd Jordanes *Getica* 11.69. *Codex Euricianus*: codex Lat. 12161 Bibliothèque Nationale, Paris, a 6. vagy 7. századból. Vö. Jill Harries: *Not the Theodosian Code. Euric's Law and Late Fifth-Century Gaul*. In: Ralph Mathisen, Danuta Shanzer (Eds.): *Society and culture in late antique Gaul: revisiting the sources*. Aldershot 2001. 39–51.; Manuel Koch: *Ethnische Identität im Entstehungsprozess des spanischen Westgotenreiches*. In: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* Erg.-Band 75. Berlin, 2012. 59–71.
30. Vö. Roman Deutinger (ed.): *Lex Baiuvariorum. Das Recht der Bayern (Editio Bavaria III Reichenburg 2017 és Isabella Fastrich-Sutty: Die Rezeption des Westgotischen Rechts in der Lex Baiuvariorum. Eine Studie zur Bearbeitung von Rechtstexten im frühen Mittelalter*. Erlanger juristische Abhandlungen 51. Cologne et al., 2001.
31. Vö. Friedrich Carl von Savigny: *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter II* Berlin, 1834. 37–67; Karl Zeumer (ed.): *Leges Visigothorum*. Hannover–Leipzig, 1902 (MGH LL nat. Germ. I. 1.); Gaetano Scherillo: *Sul valore della consuetudine nella Lex romana Visigothorum*. *Rivista di storia del diritto italiano* 5. 1932. 459–491. Mario Carini: *Aspetti della Lex Romana Visigothorum*. *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano Vittorio Scialoja*. 40/41.1. (1998/99) 2005. 577–629. Vö. még Detlef Liebs: *Römische Jurisprudenz in Gallien (2. bis 8. Jahrhundert)*. *Freiburger Rechtsgeschichtliche Abhandlungen*, N.F. 38. Berlin, 2002. 157–163.
32. Áttekintí ismételten öket Gáll Erwin: *Néhány gondolat a tekerőpatoki kincs keltezéséről és elrejtésének okairól (Some ideas about the chronology of the Tekerőpatok Treasure and the reasons of its hiding)*. A Nyíregyházi Józsa András Múzeum Évkönyve 47. 2005. 145–159. és Erwin Gáll – Norbert Kapcsos – Theodor Isvoranu – Iván András: *From absolutization to relativization: the hoard from Valea-Strâmbă (Hu: Tekerőpatok)-Kápolnaoldal revisited*. In: Vitalie Bărcă (ed.): *Orbis Romanus and Barbaricum. The Barbarians around the Province of Dacia and Their Relations with the Roman Empire*. Cluj-Napoca, 2016 (2018). 331–343.
33. Öh. Muzeul Național de Istorie a României, București. Vö. Alexandru Odobescu: *Trésor de Pétrossa. Historique – description. Étude sur l'orfèvrerie antique*. I–IV. Paris, 1889–1900. Mircea Rusu: Tezaurul de la Pietroasele și contextul istoric contemporan. *Cercetări Arheologice* 7. 1984. 207–229. Vö. még Michael Schmauder: *The 'Gold Hoards' of the Early Migration Period*. In: Richard Corradini – Maximilian Diesenberger – Helmut Reimitz (eds.): *The Construction of Communities in the Early Middle Ages: Texts, Resources and Artifacts*. Leiden–Boston, 2003. 81–94. Ugyanítt p. 94. nem ért egyet azzal, hogy a gót korszak társadalmi-politikai viszonyai hasonlóságokat mutatnának skandináviai példákkal, ami csak régészeti megközelítésből lehet igaz.
34. A felirat nagyjából biztos olvasata: *Gutan(e) Iowi hallag*. A szöveg jelentése olvasat függően változik, azonban nagy vonalakban azonos értelmű. A felirat szerint a nyakperect az istenségnek szentelt gótok ajánlották föl. A Iowi megfeleltetése a római Iuppiternek kérdéses, ebben a tekintetben a használt kifejezés, ha valóban Iuppiterre utal, legfeljebb általánosságban utalhat főistenre a latin istennév névadaptációjával, és nem magyarázható a gótok vallásából.
35. Öh. I.: *Kunsthistorisches Museum, Wien* és II. *Magyar Nemzeti Múzeum, Bp.*: MNM N 122/1895.1–17. Vö. Nándor Fettich: *Der zweite Schatz von Szilágysomlyó*. Bp., 1932. Kiss Attila – Alfred Bernhard-Walcher: *Szilágysomlyó. A gepida királyok aranykincsei*. Bp., 1999. Wilfried Seipel (Hrsg.): *Barbarenschmuck und Römergold: der Schatz von Szilágysomlyó*. Wien, 1999.
36. Az anyagvizsgálatokat a Magyar Nemzeti Múzeum keretén belül Hajnal Zsuzsa (Régészeti Tár, Népvándorlászoki Gyűjtemény) irányításával Bajmóczy Bernadett és Mozgai Viktória végezték 2019-ben, eredményeiket hamarosan közzéteszik. Az információkat ezúton is köszönöm Hajnal Zsuzsának.
37. Nándor Fettich: *Der zweite Schatz von Szilágysomlyó*. Bp., 1932.
38. Vö. Francis Peabody Magoun: *On the Old-Germanic Altar- or Oath-Ring (Stallahringhr)*. *Acta Philologica Scandinavica* 1949. 20. 277–293. Aage Kabell: *Baugi und der Ringeid*. *Arkiv för Nordisk Filologi* 1975. 90. 30–40. Lásd újabbban Olof Lundquist: *An Arena for Higher Powers: Ceremonial Buildings and Religious strategies for Rulership in Late Iron Age Scandinavia*. Leiden–Boston–Köln, 2015. 95–160, 376–403 és különösen 387–393. William A. Chaney: *The Cult of Kingship in Anglo-Saxon England: The Transition from Paganism to Christianity*. Berkeley – Los Angeles, 1970. 148–149. Lásd még Michael J. Swanton (transl. and ed.): *The Anglo-Saxon Chronicle*. New York, 1998. 74–75: a 876 [875]-ik év eseményei között eskükarikára tett eskütétel leírása. Lásd még Thomas Arnold (ed.): *Symeonis Monachi Opera Omnia. Historia Ecclesiae Dunhelmensis*. I. London, 1882. 69. – koronázásakor a viking eredetű Guthred northumbriai király eskükarikát tartott a kezében.
39. Lásd Ammianus Marcellinus 31.7.10.
40. Az eskükarika használatához és a szavazókorongokhoz vö. Thomas Ellwood: *The Landnama Book of Iceland*. Kendal, 1894. 36–37. Lásd még Landnamabók 79: a pap megkérdez 12 esküdtet, majd az érintett esküt tesz előttük a szent karikára. In: Herman Palsson – Paul Edwards (Transl.): *The Book of Settlements. Landnámabók*. Manitoba, 1972 (2006). 42.
41. Az összes auctorforrásból és régészeti leletként ismert eset tárgyalásával lásd Endre Tóth: *Zwiebelknopffibel aus Goldblech von Degoj (Goldfibel des Ostgoten Theoderich?)*. *Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis* 2000. 16. 201–211. az összes auctorforrásból és régészeti leletként ismert esettel.
42. A kérdéshez általában és alapvetően lásd András Alföldi: *Insignien und Tracht der Römischen Kaiser*. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung*. Band 50. 1935. 1–171. és András Alföldi: *Die monarchische Representation im römischen Kaiserreiche*. Wiesbaden, 1970. Lásd még pl. Friedrich Wilhelm Deichmann: *Der spätantike Kaiserornat*. *Die Antike* 1932. 8. 1–21. és Richard Delbrueck: *Spätantike Kaiserporträts*. *Studien zur spätantiken Kunstgeschichte* 8. Berlin, 1933.
43. A témához a többi ismert barbaricumi ónixkőves fibula tárgyalásával vö. Michael Schmauder: *Imperial representation or barbaric imitation – The imperial brooches (Kaiserfibeln)*. In: Walter Pohl – Helmut Reimitz (eds.): *Strategies of Distinction – The Construction of Ethnic Communities 300-800*. Leiden–Boston–Köln, 1998.

- 281–296. Vö. még Péter Prohászka: *Das vandalische Königsgrab von Osztrópataka (Strovany, SK)*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae. Vol. 3. Monumenta Vandalica (red. Éva Garam, Tivadar Vida). Bp., 2006.
44. Vö. Reinhard Wenskus: Amaler. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. II.1. Berlin – New York, 1973. 246–248.; Kiss Magdolna: *Gót vezéregyéniségek a Római Birodalomban*. Pécs, 2008. 14–15, 36–37, 110–111, 113–115, 117–132, 143–147, 151–153, 155–157.
45. Vö. Kurt Weitzmann: *Age of spirituality: late antique and early Christian art, third to seventh century; catalogue of the exhibition ...* Nov. 19, 1977 – Feb. 12, 1978. New York, 1979; Antonio Paolucci: *Ravenna, an art guide*. Ravenna. Edizioni Salera, 1971.
46. Lásd Ammianus Marcellinus 31.1-16. Vö. még Guy Halsall: *Barbarian Migrations and the Roman West, 376-568*. Cambridge, 2008. Lásd még Karlheinz Dietz: *Schriftquellen zur Völkerwanderungszeit im pannonischen Raum (von 378-584 n.Chr.)*. In: Gerhard Bott (Hrsg.): *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Nürnberg 1987. 27–67. István Bóna: *Ungarns Völker im 5. und 6. Jahrhundert*. In: Gerhard Bott (Hrsg.): *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Nürnberg, 1987. 116–129.
47. Vö. pl. Iordanes *Getica* 25.133., 26.134., 27.140-142. Theodosius gót politikájához vö. újabban Székely Melinda: *Pacatus dicsőítő beszéde Theodosius császárhoz*. Szeged–Bp. [2019]. 96–103.
48. Vö. pl. Ulrich Wanke: *Die Gotenkriege des Valens. Studien zu Topographie und Chronologie im unteren Donauraum von 366 bis 378 n. Chr.* Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris, 1990. Simon Macdowall: *Adrianople AD 378: The Goths Crush Rome's Legions*. New York, 2001.
49. Vö. Ammianus Marcellinus 31.4.; Iordanes *Getica* 26.134.
50. Lásd *Fasti consulares* s.a. 381. Hydatius *Chronicon* 39.3.; Iordanes *Getica* 28.144. Prosper Tiro *Chronicon* 41.4.
51. Lásd Orosius 7.37.2., 7.37.17., 7.43.2. és Iordanes *Getica* 29.146-147.: rex. Olympiodorus frgg. 6-7.: *φύλαρχος / phylarchos és ἡγεμών / hégemón*. Vö. még Kiss Magdolna: *Gót vezéregyéniségek a Római Birodalomban*. Pécs 2008. 81–105., 107–116., 155–156. Guy Halsall: *Barbarian Migrations and the Roman West, 376-568*. Cambridge, 2008. 202–206.
52. Vö. Orosius 7.43.9: *creatus* és 7.43.10: *electus*. Isidorus Hispalensis *De origine Gothorum* 12.: *Alaricum regem sibi constituunt*.
53. Vö. pl. Zósimos 4.59.4.; 5.26.2. *Chronica minora* I. p. 629. stb.
54. Vö. pl. Isidorus Hispalensis *De origine Gothorum* in Isidorus Hispalensis *Historia Gothorum, Vandalorum et Suevorum* 1–70. In: Székely Melinda (kiad.): *Sevillai Izidor: A gótok, vandálok és szvévek története*. Szeged, 2008. 29–56. A korszakhoz lásd Roger Collins: *Visigothic Spain, 409–711*. Oxford, 2004. és Roger Collins: *The Arab Conquest of Spain, 710–797*. Oxford, 1989.

